

РОЗДІЛ 16.

Розвиток державних інституцій в Україні

1. Інститут президентства

Інституційний дизайн української влади початку 1990-х: запровадження інституту президентства

Своєрідною ознакою початку 1990-х років в Україні стала зміна системи влади, що була пов'язана, з-поміж іншого, зі становленням інституту президентства. Ідея його запровадження почала безпосередньо реалізовуватися з ухваленням у липні 1991 р. Верховною Радою УРСР низки законів (зокрема «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції /Основного Закону/ Української РСР»). Процес мав щонайменше дві особливості.

Перша. Нововведення відбувалося в умовах, коли ні суспільство, ні провідники правлячого прошарку чітко не усвідомлювали, заради чого запроваджується інститут та якими можуть і повинні бути оптимальні межі його функціонування (що зумовлювалося не в останню чергу тим, що в радянський час глибокого та всебічного вивчення й аналізу важелів управління суспільствами, заснованими на засадах ліберальної демократії і, зокрема, ринкової економіки, не проводилося. Тож наявний багаж знань був вкрай заідеологізованим та суб'єктивним).

Друга особливість була пов'язана з тим, що частина політичної еліти з тих чи інших причин загалом не відчувала потреби у розбудові нового інституту. Були ті, які вважали, що посада президента «несе загрозу парламентаризмові і демократії взагалі», що Україна «не готова» до президентства, адже народ не може «обрати демократа-президента», бо в більшості областей влада знаходилася «в руках комуністичної номенклатури». Зрештою були ті, які висловлювали побоювання, що президентська влада обернеться «авторитарною диктатурою»¹.

Утім, поступово ситуація почала змінюватися. Для одних аргументом на користь запровадження інституту стала поява президента в Росії; інші ж сподівалися, що майбутньому українському чільнику вдасться перебрати на себе повноваження, якими Москва не поспішала ділитися з периферією, вдасться розв'язати українські «наболілі проблеми», зумовлені часто-густо нехтуванням центром інтересів республіки. При цьому прихильники президентства застерігали, що з нововведенням варто поспішати: якщо Україна не встигне ухвалити нової Конституції й обрати власного президента до чергового ухвалення Конституції СРСР, то

найперше буде зведена нанівець Декларація про державний суверенітет України, а затим – й будь-які інституційні прагнення українців.

Отже, вже на етапі обговорення можливості й доцільності запровадження в Україні президентської посади, погляди представників політичних сил на проблему різко поляризувалися.

Ситуація загострилася ще більше безпосередньо під час передвиборної кампанії, коли відбувся фактичний розкол у лавах демократичних сил, коли, дистанціюючись один від одного, сіючи в головах і душах українців суперечливі ідеї та відтягуючи кожен на себе електоральні голоси, В.Чорновол, Л.Лук'яненко, І.Юхновський окремо пішли на президентські вибори. Разом із ними президентську посаду омріявали загалом понад п'ятдесят претендентів – від О.Бердника, Ю.Щербака та Б.Мокіна, котрих проголосили своїми кандидатами на посаду політичні партії чи «трудові колективи», до непрацюючих оптимістів-самовисуванців (на зразок киянина А.Грипаса чи жителя с.Межирічки Кіровоградської області М.Донченка). Втім, тільки кільком з-поміж бажаючих вдалося врешті-решт зібрати по сто тисяч підписів на підтримку своєї кандидатури. Відтак тільки кілька чоловік-претендентів на посаду й були внесені до виборчих бюлетенів на президентських виборах 1991 р.

Серед тих, чиє ім'я потрапило до виборчого списку, був Л.Кравчук. Представники інтелектуальної сфери саме у Л.Кравчуку побачили людину, гідну стати «першим народним президентом». Характеризували його як особистість, котра за будь-яких обставин здатна діяти «зважено, розсудливо, далекоглядно, керуючись виключно інтересами народу України, вимогами закону, дбаючи про надійний захист життя, майна, прав і свобод громадян»².

Показово, що серед претендентів були й ті, кандидатури яких викликали у частини еліти повне несприйняття. Приміром, – особа В.Чорновола, небажаність обрання якого дехто (зокрема, лідер соціалістів) пояснював тим, що влада В.Чорновола потрібна «і для зведення рахунків». Ось це «і», з точки зору керівника Соцпартії, за певних обставин у політика здатне стати вирішальним, і під «його знаменник можуть потрапити тисячі й тисячі людей»³. О.Мороз уважав, що коли б доля розпорядилася по-іншому і В.Чорновол був, приміром, головою облради чи першим секретарем обкому, то «шанси на президентство у нього були б вагоміші». Однак сталося інакше, а тому В.Чорновол, знаючи багато, вмів «значно менше» і в політичній боротьбі здатний «більше зруйнувати, ніж створити»⁴. Логіки, подібної Морозовій, дотримувалася не тільки більшість еліти, але й багато з рядових, так би мовити, українців, для яких прийнятною відповіддю на запитання «ким ти був учора?» була та, що засвідчувала «вагомість» людини в радянському суспільстві. В.Чорновол подібним критерієм не відповідав.

На виборах за Л.Кравчука свої голоси віддало понад 20 млн вибор-

ців – він і став першим українським президентом. Прихід на президентську посаду одного з недавніх комуністичних очільників одні пояснювали його досвідченістю, адже «робота в ЦК – це велика школа»⁵. Інші ж, узагальнюючи, зауважували, що перемога фактично дісталася «найбільш розумній і досвідченій частині адміністративно-бюрократичної системи»⁶. Утім, були й ті, хто звертав увагу на інші якості новообраного президента, зауважуючи, що спритник-Кравчук зумів скористатися ситуацією для того, щоб залишитися і в незалежній Україні при владі, і суспільство обрало його за інерцією, так би мовити.

В умовах панування пострадянського стану свідомості президент одними сприймався як неподільна владна структура, як свого роду «модифікація» «узаконеного» у суспільному сприйнятті попередніми десятиліттями безальтернативного, необмеженого в правах і діях генсека КПРС (тобто на наявну свідомісну «матрицю» «накладалася» нова структура влади). Інші ж жодною мірою не асоціювали президента з модифікованим генсеком. Але показовим було те, що ні перші, ні другі не брали до уваги того, що кожен досконало непродуманий крок в інституціоналізації президентської влади на початку 1990-х згодом – у кінці століття – по-своєму зумовлюватиме трансформацію влади в бік авторитаризму. Ретельне обговорення (на рівні фахівців, політиків, суспільства) потреб, доцільностей, пов'язаних з інституціоналізацією влади, не закладалося в суспільно-політичну традицію нової української держави.

У відповідності до Закону «Про Президента Української РСР», президент замислювався «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади». Тож, можна твердити, що закон передбачав запровадження в Україні *президентської* республіки. Однак насправді все було не так однозначно. Закон передбачав наявність у структурі виконавчої влади поряд із президентом і прем'єр-міністра. Такий нюанс дозволяє твердити, що систему влади в Україні передбачалося вибудовувати за зразком *напівпрезидентської* республіки. З погляду самого ж президента визначений для нього обсяг повноважень мав би передбачати запровадження у державі посади віце-президента, що є характерним для класичної президентської республіки, а не для напівпрезидентської. У суспільстві були й ті, хто вважав, що найперше в Україні треба дбати про проблему «*заміни радянської влади демократією*, – у порівнянні з «цим» питанням питання про те, буде Україна парламентською республікою чи президентською, видавалося другорядним»⁷. Вищевикладене підводить до висновку про те, що яку республіку (президентську чи напівпрезидентську) українці взялися облаштовувати – чітко не усвідомлював ніхто.

Розпочинаючи діяльність, президент наприкінці 1991 р. створив Адміністрацію Президента, особливістю функціонування якої стало те, що її структурні підрозділи фактично дублювали аналогічні відді-

ли колишнього ЦК. Це в свою чергу викликало скепсис і підозру, що колишній представник комуністичної еліти збирався управляти по-старому. «Радянський» імідж Л.Кравчука, як і виявлений у ході творення владних структур новопосталої держави консерватизм, запрацювали проти нього. Утім, попри це, президент, окреслюючи «правила гри» для владних органів, заявляв (що, безумовно, позитивно) свою прихильність принципів розподілу влади, висловившись за те, щоб «без зволікань закріпити й конкретизувати в Конституції принцип декларації про розподіл влади, зокрема на законодавчу і виконавчу»⁸, за розмежування функцій президента й Кабміну.

Законодавець же дозволив президенту брати участь у пленарних засіданнях парламенту, підписувати/відхиляти ухвалені закони, виступати із законодавчою ініціативою та видавати укази з питань економічної реформи. Варто звернути увагу й на те, що у Конституції України (Конституції УРСР із змінами і доповненнями на 21 вересня 1994 р.) містилася стаття 114-1, яка проголошувала, що «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України»⁹. Але у статті 2 вказувалося, що вся «влада в Україні належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів»¹⁰. Отже, закріплення президента в структурі влади було здійснено законодавцем досить, сказати б, незграбно, оскільки віддзеркалило його намагання поєднати непоєднане: виділивши президента як главу осібної – виконавчої – гілки влади і як орган державної влади, він у той же час не схильний був позиціонувати його як рівноправну владну гілку, а проголосив, як дозволяє твердити ст. 2, «підконтрольним і підзвітним». Можна припустити, що посттоталітарному законодавцю просто бракувало відповідних знань про демократичні принципи облаштування влади, а можливо, спрацював інший чинник – його свідомість, затиснута лещатами радянського досвіду, не була здатною відмовитись від законодавчо-розпорядчого «всеваддя» рад, і найперше – Верховної Ради. Але про що можна говорити з більшою впевненістю, так це про те, що закладені в Конституцію «двозначності» у свій спосіб гальмували розвиток політичної системи у напрямку демократизації (на що націлювала ст. 9 Конституції України), стали ґрунтом для перманентного протистояння між Президентом України та Верховною Радою (а на місцях – між місцевими радами та структурами, вибудованими президентом). Такі обставини, а також те, що президент не мав при цьому ефективної підтримки своєї діяльності в парламентських колах, зумовлювало *напруження по лінії президент – парламент*.

Щодо системи органів виконавчої влади, то, з погляду Л.Кравчука, вона мала складатися з досить невеликої кількості структур: близько десяти підрозділів. На місцях система органів державної виконавчої влади повинна була б мати відповідні структури, які б «не були включені в

місцеві ради, в органи самоврядування». Йшлося, отож, про створення у країні вертикалі виконавчої влади. Л.Кравчук твердив, що слід «розвантажити ради від невластивих їм повноважень виконавчого характеру» та передати виконавчу владу на місцях «одноосібному органу, повноважному представнику Президента». Останній призначався б президентом, будучи вибраним з кількох осіб, запропонованих місцевою радою. Змішувати з посади свого представника міг би теж тільки президент¹¹.

Практичні кроки, спрямовані на започаткування на місцях інституту представника президента, були здійснені у березні—липні 1992 р. Представники президента ставали главами місцевої державної адміністрації і мали забезпечувати реалізацію волі законодавчої і виконавчої влади, здійснювати контроль за самоврядуванням на місцях та ін. Однак поза межами їх контролю залишався такий аспект діяльності виконавців рад, як ухвалення тих чи інших рішень. Ради в областях, районах, містах Києві та Севастополі фактично були одержавлені, що стало віддзеркаленням процесу посилення централізації влади. А діяльність президентських представників сприяла посиленню *напруження в стосунках між ними і місцевими радами*, оскільки рішення останніх перестали носити загальнообов'язковий характер. До того ж почала набирати обертів конкуренція за першість у регіоні між головами рад і представниками президента. (Через рік, у березні 1993 р., Верховна Рада підкорегувала Закон України про Представника Президента, наголосивши, що найвищими посадовими особами в регіонах є глави обласних і районних рад, а не представники президента.) Наслідком же міжособистісних баталій була всезростаюча неповага до закону, використання настроїв певних соціальних груп з метою досягнення вузькокорпоративних цілей.

Загалом, якщо поглянути на інститут представника президента через призму кадрової політики Л.Кравчука, то слід зазначити, що його функціонування стало одним із проявів слабкості цієї політики. Її вразливі місця найперше були пов'язані з уникненням жорсткої «фільтрації» кадрів на посади у відповідності до основоположного критерію — персональної відповідності претендента посаді.

Відповіддю на активність президента в напрямі зміни чинної вертикалі влади, представленій на місцях радами, був спротив не лише з боку органів місцевого самоврядування, але й з боку активних прихильників радянської системи, які пропонували розбудовувати державність якщо не цілком на радянських засадах, то все ж щедро послуговуючись цінностями, привнесеними в нові політичні реалії з радянських десятиріч. Так, соціалісти категорично відкидали ідею сильної вертикальної влади, «витоком» якої б слугував інститут президентства. Апологети радянськості виступали противниками розвитку регіонального та місцевого самоврядування, були проти здійснення принципу розподілу влади по всій вертикалі (а не лише на її верхніх «поверхах»). Відтак проступив *новий вектор напруженості: президент — адепти радянськості*.

Прагнучи до поступового розширення своїх повноважень, збільшення сфери власного впливу (контролю), президент ухвалив низку відповідних указів і розпоряджень, наслідком реалізації яких стало розростання структур, так чи інакше підпорядкованих безпосередньо президенту. «При президентові» починають функціонувати штатні та позаштатні радники та консультанти, найрізноманітніші ради (у тому числі й Рада нацбезпеки), комісії. У 1992 р. постало таке неконституційне утворення, як Державна дума. Її метою проголошувалося «вироблення основних напрямів і принципів діяльності органів державної виконавчої влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку України», «готувати документи, укази, проекти указів, проекти директивних документів уряду, прогнозувати, передбачати наслідки»¹². Уявлялося, Дума могла б підмінити Кабмін чи, може, Верховну Раду. Адже, як планував Л.Кравчук, Дума – «це вироблення всіх наших напрямів», мозковий центр республіки і президента¹³. Можна твердити й те, що фактично вже при Л.Кравчукові зароджувалася і поступово впроваджувалася у політичну практику й суспільну свідомість ідея президента, функціонально націленого на «коригування дій владних структур». Тобто його положення у системі центральних органів державної влади починало мислитись як положення, що дозволяло президенту бути «над» іншими владними структурами і «коригувати» їхні дії. Такий підхід буде до кінця реалізований під час президентства Л.Кучми. Але зародився він однозначно в часи Л.Кравчука.

Захопившись інститутотворенням, президент все ж намагався певним чином структурувати витворюваний механізм влади і, як сам твердив, створити *систему* влади. Тобто інститутотворення, на думку першого президента, не було таким собі «сліпим рухом». І дійсно, були спроби виписати повноваження кожної ланки владного механізму й на законодавчому рівні закріпити межі цих повноважень. Однак продуктивність здійснених заходів була незначною. Громіздкий механізм президентської влади виявився неспроможним на позитивну суспільно-політичну творчість. Нація втрачала довіру до інституту президентства й конкретно – до президента Л.Кравчука. Крім того, активне творення бюрократичних структур свідчило про небажання президента мінімізувати державний вплив на суспільство: дух етатизму гостро відчувався у всьому. Саме при Л.Кравчуку, можна твердити, фактично були зроблені ті кроки, які, врешті-решт, уможливили постання ситуації, при якій влада, кажучи словами самого Л.Кравчука, «стала великою проблемою для суспільства»¹⁴. Президент вдовольнявся по суті лише «косметичними» змінами, а насправді – консервацією старих форм влади.

Іншою особливістю діяльності Л.Кравчука було поступове дистанціювання від уряду (хоча у відповідності до статті 117 Конституції України Кабмін підпорядковувався президентові, але був підзвітним і відповідальним перед Верховною Радою¹⁵) – він жодною мірою не зби-

рався брати на себе відповідальність за діяльність останнього (зрадкуючи, отже, ідею президентської республіки, до якої був прихильним першопочатково). Л.Кравчук бажав продукувати рішення, вказівки, директиви, але не дбати про їхнє втілення і тим більше — не відповідати за наслідки їх реалізації.

За таких обставин президенту працювалося дискомфортно з усіма прем'єр-міністрами (хіба що за винятком В.Фокіна). До того ж приход у виконавчу владу Л.Кучми чи Ю.Звягільського, як свідчили сучасники, відбувався не в результаті реалізації бажань самого президента, але внаслідок тиску тих чи інших політичних сил. Відтак прем'єри не були «його людьми». І між цими «чужими», що мали виступати однією командою, починалося тертя, банальна боротьба за владу.

Навесні 1993 р. Л.Кравчук вдався до перегляду стратегії і тактики своєї діяльності, прагнучи впорядкування громіздкої системи президентських консультативних структур, згорання діяльності деяких структур «при президентові», об'єднання служб Адміністрації Президента України з аналогічними підрозділами Кабміну. Президент почав діяти як керівник Кабміну. Його укази кінця 1993—1994 рр. дозволяють говорити про спробу обмеження сфери впливу владних структур і покращення умов діяльності органів місцевого й регіонального самоврядування, про унеможливлення прямого впливу президента на виконавчу владу на місцях (що згодом буде знівельовано Кравчуковим наступником). Однак з приходом на посаду Л.Кучми процес загальмується. А до відвертих прорахунків Л.Кравчука віднесуть те, що план реорганізації виконавчої влади так і не був реалізований, а був «перенесений» на «другий термін» який так і не став реальністю.

Як президент, Л.Кравчук справляв певний вплив на економічні процеси в державі, та сучасники, аналізуючи ситуацію, часто вказували на його слабкість у розв'язанні суто економічних проблем, несилу в адекватному розв'язанні завдань, пов'язаних із переходом від соціалістичної до капіталістичної економіки і, зокрема, тих, що були пов'язані з реалізацією у масштабах держави політики лібералізації, приватизації, структурної перебудови економіки. Дійсно, розуміння Л.Кравчуком сутності соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні, мало, сказати б, свої особливості. З одного боку, президент декларував, наприклад, необхідність переходу до ринкових відносин. А з другого — не міг позбутися стереотипів мислення радянського часу. На початку 1990-х «ринковик» Кравчук не сприймав явища, позначеного, як «спекуляція» — у його голові довго не «приживалося» розуміння того, що «спекуляція» — категорія економічна, а не кримінальна. Отже, одним із перших указів Л.Кравчука був, приміром, указ про боротьбу зі спекуляцією.

Думку щодо президентового «економічного безсилля» поділяли не всі сучасники — деякі акцентували, що невдачі зумовлювалися явним і неявним саботажем «керівного чиновницького апарату»¹⁶. Сам же прези-

дент найперше намагався у всіх негараздах звинувачувати прем'єрів. Так, щодо діяльності уряду Л.Кучми він зауважував, що прем'єр «практично уникав відвертого обговорення планів очолюваного ним уряду», «робив протилежне тому, про що... домовлялися»¹⁷, що налагоджував контакти з Москвою, не узгоджуючи «жодної позиції», хоча «за чинною на той час Конституцією Прем'єр не формував політичного курсу»¹⁸. Вчинки Л.Кучми влітку 1993 р. (підписання у Москві заяви глав урядів Росії, України та Білорусі про невідкладні заходи щодо економічної інтеграції) дозволили Л.Кравчуку зауважити, що саме тоді «фактично було оголошено про утворення економічного союзу» трьох держав, а крім того, твердити, що угода фактично ліквідувала «дворічну працю по створенню незалежної держави»¹⁹. Загалом саме з Л.Кучмою Л.Кравчук згодом пов'яже найбільш проблемні, вузькі місця внутрішньої та зовнішньої політики. Постфактум він відзначить, що за урядування Л.Кучми «були створені передумови, що призвели до виникнення багатьох стратегічних проблем», і зокрема – до підписання перших кабальних домовленостей щодо ціни на російській енергоносії²⁰. Іншою помилкою, на думку Л.Кравчука, було укладання угоди центральними виконавчими органами України та Росії восени 1992 р. про зобов'язання урядів щодо гарантій забезпеченості та погашення банківського технічного кредиту. Україна, на відміну від Росії, взяла на себе борги підприємств, що заклало «підвалини величезного державного боргу».

Невдоволення президента викликали різнорівневі керівники інститутів державної влади, які були «професійно не готові до праці за нових підходів», гальмували реформи, не брали на себе відповідальність за економічні перетворення народного господарства чи не могли «позбутися командно-розподільчої адміністративної хвороби»²¹. Отже, непрофесійність, небажання брати на себе відповідальність і нездатність працювати в нових умовах проголошувалися Л.Кравчуком основними їхніми вадами.

На проблему кадрів можна подивитися під дещо іншим кутом зору, взявши за визначальний критерій оцінки кадрової політики президента не професійність чи, приміром, патріотичність посадових осіб, але акцентуючи аспект проблеми, що пов'язаний з активністю кадрового оновлення, забезпечення можливості *нових* людей управляти *новопосталою* державою. Аналіз цього зрізу кадрової політики першого президента свідчить, що колишня партноменклатура фактично нічого не втратила. Вона «вписалася» у нове суспільство з непогамовним бажанням збереження багажу попередніх можливостей управління державою, прагнучи «римейку» старої системи. Маневруючи та переналаштовуючись на «самостійницький ритм» державного життя, вона оберігала межі своїх колишніх владних прерогатив, можливість контролю над ресурсами держави, грошовими потоками, прийняттям політичних рішень тощо. Партноменклатурний «остов» влади на чолі з президентом вміло по-

чав «притягувати» до себе найрізноманітніший «людський матеріал»: комуністів – «суверен-» і, так би мовити, «ортодоксальних», які після заборони Компартії України відродилися у соціалістичній іпостасі, а ще – націонал-демократів, вчорашніх активістів-комсомольців, зваблюючи їх можливістю участі у владі – публічній чи тіньовій. Ці люди вже були чи прагнули стати представниками державного апарату, вони були різнорівневими керівниками промисловості і сільського господарства, представляли центральні або регіональні засоби масової інформації. Здається, вони сприймали Україну тільки як інструмент для сходження кар'єрними сходами, збільшення прибутків, прилаштування у «теплі місця» своїх близьких і рідних. У них не йшлося про повагу до себе і до людей своєї країни. Вони прагнули здійснювати владу без участі громадськості. Такий стан справ зрештою уможливив постанову специфічного владного феномена, що почав іменуватися *партією влади*. Насправді це було квазіпартійне й різнолике утворення, у яке вливалися люди, для котрих ідея влади – привілеїв – власності (саме так – у триєдиній неподільній іпостасі) виявилася привабливою.

А між тим у суспільній свідомості все міцніше вкорінювалася думка про те, що президент є очільником партії влади, котрій протистояла опозиція, яка спочатку асоціювалася з Рухом, а згодом опозицією до влади і конкретно до президента почали називати себе ті, кому це було просто зручно (вигідно). Отже, Л.Кравчук не спромігся стати тим, хто б об'єднував політикум і соціум. А спритні політики поспішили скористатися можливістю опозиційності до нього, що забезпечувало певні «електоральні дивіденди» (як лідер соціалістів, котрий прямо заявив, що «сьогодні зручно стати в жорстку опозицію до влади»²²).

Невдачі у розв'язанні внутрішньополітичних завдань дещо компенсувалися політикою президента, спрямованою на укладання зовнішньополітичних угод із США (завдяки саме цим домовленостям у 1992–1993 рр. стала можливою американська фінансова допомога Україні у розмірі 137,2 млн дол.²³), з іншими державами в рамках програми Ради північноатлантичного співробітництва, на становлення міждержавних відносин з колишнім імперським центром – Росією. Росія намагалася зберегти свій статус осердя у колишньому власному імперському просторі, прагнучи в жодному разі не зменшувати його межі і бути на просторах новопосталої СНД тим, ким була в СРСР – керуючим, контролюючим і караючим центром. Утім, є підстави твердити, що стосовно Росії Л.Кравчук не був послідовним, заявляючи в один час, що в Україні можливим є подвійне з Росією громадянство, або доводив можливість функціонування єдиного україно-російського інформаційного простору, вказуючи при цьому, що Україна як європейська держава повинна інтегруватися до європейських структур²⁴. Саме за Л.Кравчука окреслилися питання, які отримали довгостроковий статус «нерозв'язних проблем» російсько-українських взаємин. Серед них, зокрема, питання, пов'язані

зі створенням національних збройних сил і розподілом та базуванням Чорноморського флоту. Не вдалося Л.Кравчуку поставити крапку у «проблемі Криму», яку активно почала педалювати сусідня держава.

Одним із найвагоміших негативних наслідків зовнішньої політики Л.Кравчука став позаблоковий та без'ядерний статус України, що дає підстави для звинувачень першого президента у недалекоглядності та некомпетентності: держава могла зберегти тактичну ядерну зрою, а за стратегічний арсенал – «виторгувати» щось для себе в обмін. Іншою проблемою, котру не вдалося розв'язати президентові, стала проблема забезпечення України енергоносіями – ідея диверсифікації джерел енергоносіїв так і залишилася тільки ідеєю.

Л.Кравчуку не вдалося вдихнути в повсякдення українців смисл, який би дозволив народу повірити в президента і відчутти, що президентська політика є дійсним початком чогось істотно нового й цінного для українства та його історії. *Напруження по лінії народ – президент* виявило свій конфліктогенний заряд в «час істини» – на дострокових президентських виборах 1994 р., коли Леонід Кравчук не отримав належної підтримки.

Зверну увагу на показовий момент: загроза Кравчуковому президентству прийшла зі Сходу України – лідери «більшовицьких» (як стверджував він сам) профспілок Харківщини, Донбасу вимагали виходити на вулиці і закликали до непокори. Інша деталь. Коли скінчилися страйки, у Донецьку пройшов другий етап з'їзду. На ньому відбулося відновлення Компартії України, яка, за переконанням Л.Кравчука, невдовзі відіграла «одну з ключових ролей» (негативних, за переконанням экс-президента) під час президентської кампанії²⁵. Тим самим перший президент чітко ідентифікував місце, в якому, на його думку, зародилася і зрештою зреалізувалася загроза його президентству, – Схід України з «червоними директорами» та комуністами. А крім того, – сусідка Росія, яка активно, не приховуючи цього, підтримувала Л.Кучму²⁶.

Отже, президентський термін першого українського президента скінчився. Він виявився коротшим мало не на половину від передбаченого законодавством. Влада легітимним шляхом перейшла від колишнього радянського партійного функціонера до колишнього радянського адміністратора. Кравчукова програма 5 «Д» (Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довір'я), з якою йому вдалося стати першим чільником Української незалежної держави, зазнала краху.

У Л.Кравчука вистачило знань та мудрості тільки на кілька перших дійсно державницьких кроків (насамперед тих, які стосувалися дистанціювання від імперської Росії, презентації України як незалежної держави на міжнародній арені), але катастрофічно забракло знань та умінь, системності мислення й суто психологічних – лідерських – якостей, з одного боку, для, сказати б, увиразнення посади президента в системі влади, надання їй чітких політичних обрисів, дбайливого закладання

основ її демократичності, з другого – для позитивних перетворень у середині держави за допомогою (а можливо, й усупереч) пострадянської номенклатури. «Укорочене президентство» Л.Кравчука стало часом «підлаштування під ситуацію» (президента, усього державного механізму, народу, якому потрібно було виживати, фінансово-промислових груп, що починали спинатися на ноги, зрештою тієї частини опозиційних сил, яка після політичного унезалежнення України була готова до співпраці з президентом), але не часом кардинального переформатування пострадянської дійсності. Не були створені та закріплені на законодавчому рівні (найперше – на рівні Конституції) «правила гри» (передовсім ті, які стосувалися розподілу влади) для політикуму, політичних партій та їхніх лідерів і – ширше – для всього суспільства, одним із наслідків чого стала своєрідна «розмитість» форми правління в Україні аж до 1995 р. (появи Конституційного договору); не відбулося кардинальних змін у інституційному дизайні та суті політичних інститутів, тих змін, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень, відкритість політичної системи, прозорість прийняття політичних рішень; не було забезпечено умов для рішучого суспільного прориву у сферу свободи – громадянське суспільство залишалося аморфним та недорозвинутим; не було розроблено стратегії економічного розвитку країни – економічні перетворення були пущені на самоплив, а те, що здійснювалося свідомо, мало, сказати б, вимушений характер, оскільки ставало реакцією на тиск несприятливих обставин, створюваних, передовсім, Росією. Наслідком, з-поміж іншого, стало зубожіння суспільства, розростання тіньового сектора в політиці та економіці, стрімке поширення корупції тощо. І – логічне укорочення терміну перебування Л.Кравчука як неефективного лідера на президентській посаді.

Дострокове припинення повноважень підтвердило певну *випадковість потрапляння* Л.Кравчука на президентську посаду.

Президентство Леоніда Кучми

Новообраний президент, як і попередній, як і весь український політикум і законодавець, і надалі слабо уявляв суть організаційного, юридичного, зрештою, морального «наповнення» такого демократичного інституту, яким має бути капіталістичний за своєю природою інститут президентства й інститут президента. У зв'язку цим варто акцентувати: у подальшому у розвитку інституту президентства провідну роль відіграватиме саме персона новообраного президента, його світобачення і світовідчуття. А він уже в інавгураційній промові висловився за зміцнення єдиної виконавчої вертикалі, витоком якої мав би слугувати безпосередньо інститут президента.

Діяльність Л.Кучми розпочалася з того, що заявив про себе своєрідний «конфлікт» новообраного президента з колишнім. Проявився він не тільки у щедрій Кучминій критиці на адресу Л.Кравчука: кілька перших